

УДК 94(477)''1991/2014'':330.341.42

В. М. Опанасенко,

к. е. н., доцент кафедри історії та теорії господарства,

Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, м. Київ

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ ТІНЬОВИХ ПРОЦЕСІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

V. Opanasenko,

k. e. s., assistant professor history and theory of economy, DVNZ "Kyiv National Economic University V. Hetmana"

HISTORICAL ANALYSIS OF THE SOURCES OF SHADOW PROCESSES IN INDEPENDENT UKRAINE

У статті розглянуто проблему розповсюдження тіньової економіки в Україні в період кінця ХХ — початок ХХІ століть. Визначено причини тіньової економіки в Україні які не залежать від податкових навантажень на приватне підприємництво. Зроблений акцент на взаємозалежність між розвитком нелегальних інститутів та діяльністю державних установ, особливо через існування бюрократичного апарату управління. Показано негативні сторони української державної номенклатури. Зроблено аналіз тіньових аспектів приватизації державних підприємств, прикладом якого стала приватизація збанкрутілих заводів та фабрик, безконтрольні державні субсидії та таке інше. Проаналізовано вплив інфляційних процесів на підвищення нелегальної діяльності, особливо в перші роки незалежності. Окреслено ефективну протидію у державній політиці щодо зменшення тіньових процесів, не лише за допомогою санкцій за порушення умов заборони, які потребують значних бюджетних коштів, а й утворення нормативної та соціальної системи взаємодії між суб'єктами економічної діяльності та державою.

This paper considers the problem of propagation of shadow economy in Ukraine during the late twentieth beginning of the XXI century. Identified causes of the shadow economy in Ukraine that are independent of the tax load to a private enterprise. Focuses on the interdependence between the development of illegal institutions and government agencies, in particular the existence of a bureaucratic administration. Shown negative aspects Ukrainian state nomenclature. The analysis of the shadow aspects of privatization of state enterprises, an example of which was the privatization of bankrupt factories and factories, uncontrolled government subsidies and so on. The influence of inflation on the increase of illegal activities, especially in the first years of independence. Outlined an effective response to public policy to reduce shadow processes, not only with sanctions for breach of the prohibition which require substantial budget and the formation of regulatory and social interaction between economic agents and state.

Ключові слова: тіньова економіка, бюрократична система, приватизація, корупція, кримінальна економіка.

Key words: shadow economy, bureaucracy, privatization, corruption, criminal economy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Тіньові процеси притаманні будь-якій економічній системі, а її рівень показує наскільки є ефективною діяльність державних органів управління та контролю за господарською діяльністю. Слугує думка, що нелегальні інститути підказують, в якому напрямі повинна діяти політика держави, щоб задовольнити бажання та потреби споживачів тіньових продуктів, тим самим розширити межі економічної діяльності приватного сектору економіки. В незалежній Україні за різними підрахунками тіньова економіка складає від 35% до майже 70% ВВП. Такий розбіг даних спричинений більше небажанням державних органів управління розкривати дійсні причини появи та розповсюдження тінізації в країні через поєднання останнього з апаратом державного управління. Тому розкриття причин формування тіньового сектора економіки є пріоритетною умовою економічного розвитку нашої держави.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналіз тіньових процесів в нашій державі залишається актуальним на всьому історичному проміжку нашої молоді держави. Особливо останнім часом ця тема стала актуальною після проголошення державної боротьби з корупцією, відмиванням "брудних" грошей та інше. За державним замовленням Національний інститут стратегічних досліджень розробив аналітичну доповідь щодо сучасних масштабів та шляхів подолання тінізації в Україні, цими ж проблемами займаються досить велика кількість науковців України: професор Варналій З.С., Мазур І.І., Зозуля О.С., Огреба С.В. та інші, але здебільшого науковці цікавляться сучасним перебігом розвитку даного економічного явища і не занурюються в історичний пласт його розвитку навіть за такої незначний період часу. Тому автор вважає, що комплексний аналіз всіх складових тіньових процесів в історичному контексті є досить актуальним задля глибшого дослідження даної проблеми.

ЗАВДАННЯ СТАТТІ

Завданням даної статті є окреслення впливу всіх соціальних складових на формування тіньової економіки в незалежній Україні та визначення можливих шляхів подолання даної суспільної проблеми.

РЕЗУЛЬТАТИ

Під "тіньовою економікою" у даний час розуміють усю сукупність економічної діяльності, що не враховує офіційна статистика, і не включають у валовий національний продукт країни. У тіньовій економіці є три складові: неформальна, прихована, кримінальна. Найменш економічно загрозована є неформальна тіньова економіка, до якої відноситься ведення особистих підсобних господарств, репетиторство та інше. В економіці така форма тіньової економіки розповсюджена тому, що держава не виконує одну з основних своїх функцій — створення сприятливих умов для забезпечення матеріальної підтримки своїх громадян.

Другою частиною тіньової економіки виступає прихована господарська діяльність, яку ще називають позаподатковою, тобто це діяльність прихована від оподаткування. Відразу потрібно зазначити, що хоча отримання неоподаткованих доходів і є загрозою для державного бюджету, але держава має всі важелі впливу на зменшення цієї складової тіньової економіки.

Окремою частиною тіньового сектора економіки є кримінальна економіка. До неї належить виробництво, розподіл, обмін і споживання соціально небезпечних і руйнівних для розвитку особистості заборонених видів продукції і послуг, крадіжки, розкрадання, наркобізнес, корупція, відмивання коштів і фальшивомонетництво, торгівля людьми тощо.

У багатьох країнах, і особливо в тих, котрі переживають складні періоди трансформації тіньова економіка не тільки складає помітну частину економічної діяльності, але і продовжує розширюватися. Однак навіть там, де масштаби явища і загальне соціально-економічне тло приблизно однакові, структура тіньового сектора істотно розрізняються. Сама природа розвитку тіньової економіки полягає в мотивації пошуку альтернативних, більш сприятливих шляхів застосування наявних ресурсів навіть за межами діючого законодавства, а індикатором існування тіньового сектора завжди виступає алогічність системи господарювання.

Динаміка економічного розвитку України за останні роки свідчить про відсоткове зростання тіньового сектору економіки відносно рівня ВВП (за інтегральним показником): 2004 — 28%; 2005 — 28%; 2006 — 28%; 2007 — 28%; 2008 — 34%; 2009 — 39%; 2010 — 38%; 2011 — 33,5%; 2012 — 34% (згідно з даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України) [4, с. 12; 2].

Основною причиною тіннізації економіки вважають надмірний податковий тягар, проте ця думка, хоча вона і переважає, не повною мірою відповідає дійсності. До такого висновку спонукають наступні статистичні дані — в Україні загальне податкове навантаження на підприємство складає 55,5 %, у Франції — 65,8 %, в Австрії — 55,5 %, у Швеції — 54,6 %. Водночас масштаби тіньової економіки у країнах ОЕСР сягають лише 10 — 25 % [5].

На сучасному етапі економічного розвитку України, аналітичні оцінки свідчать, що до найістотніших чинників тіннізації національної економіки належать наступні:

— Суперечливість і дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах, що відтворює низький рівень структурних компонентів індексу економічної свободи.

— Недієвість організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства [4, с. 16].

На початку 90-х років минулого століття, до вищевказаних проблем додалися соціальні умови життя українського суспільства, а саме: по-перше, це велика

кількість безробітного молодого населення, що стало умовою утворення кримінального тіньового сектора економіки, по-друге, наявність громіздкого чиновницького апарату, по-третє, соціальне розшарування населення, що призвело до опортуністичної поведінки як бідного населення, через відсутність вибору прожиття, так і заможного — через відсутність способів їх покарання.

Характеристикою тіньової економіки в Україні на початку її незалежності стало об'єднання другої та третьої форм тіннізації. Утворилася система поєднання кримінальних соціальних елементів з державними органами влади, та криміналізація самого апарату управління. Бюрократична система повністю залежить від політичної верхівки держави і разом з представниками останньої має пряме відношення до розвитку та керуванню господарської системи. За допомогою бюрократії уряд має можливість контролювати всі сторони життя суспільства і поступово ставить себе поза суспільством і над ним. Держава стає багатомільйонною суспільства, формується бюрократичне панування.

Додатковим стимулюючим ефектом розвитку нелегальних процесів є і сама робота органів державного управління України, яка характеризується низькою швидкістю усіх її процесів та постійною зміною форм державної документації. Також слід відмітити таку особливість діяльності українських органів державного управління як їх розташування у різних частинах міста та такий нонсенс як одночасність часів прийому у державних службовців. Окреслені факти призводять до утворення залежності приватних підприємств від бюрократичної системи управління, що в свою чергу призводить до розширення тіньової економіки через або надання хабарів задля пришвидшення бюрократичного процесу чи навпаки стимулювання незареєстрованої діяльності підприємств, через небажання витрачати час та кошти на узаконення своїх дій. Лише в 2011 р., через майже 20 років незалежності, в Україні були прийняті закони для боротьби з корупцією. Це Закон України "Про засади запобігання і протидії корупції" та Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення".

Через можливість прямого впливу на бюрократичну систему держави, політична верхівка України використала державні важелі економічного впливу на процес первинного нагромадження капіталу в Україні вже на початку 90-х років ХХ ст. В Україні утворилися монополістичні угруповання з наявними можливостями впливу на законодавчу владу чи навіть поєднання політичних та економічних важелів в одних руках. Прикладом такого поєднання чи впливу є весь процес проведення приватизації в Україні. Наприкінці 1991 року Верховна Рада України затвердила "Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду", яка дозволила почати роботу над ключовими законопроектами про приватизацію. Перший етап приватизації в Україні офіційно почався у 1992 році після створення нормативно-правової бази, до якої увійшли: Законом України "Про приватизацію державного майна", Закон України "Про приватизаційні сертифікати", Закон України "Про приватизацію невеликих підприємств" та "Державна приватизаційна програма".

У перші роки проведення приватизації "популярністю" користувалася схема викупу акцій державних підприємств його керівництвом після того, як воно доводило свої підприємства до рівня нерентабельних, збиткових чи навіть збанкрутілих, що, за умови гіперінфляції, давало можливість викупити акції у державі за кошти які у десятки разів були меншими, ніж їх ринкова вартість. До цього можна додати таку статистику, що в 1993 р. в арбітражних судах України перебувало 38 позовів про банкрутство, в 1994 р. — 194, в 1995 р. — 2 тис., у 1996 р. — 2,8 тис., в 1997 р. — 6,7 тис. І якщо зіста-

вити ці роки з роками проведення приватизації, то виникає небезпідставне припущення про тіншову схему приватизації в Україні.

Сам процес стримування приватизації, як приклад мораторій на її проведення у 1995 році, був зумовлений тим, що керівники великих державних підприємств, знаходячись при владі чи маючи парламентське лобі, отримувало здебільшого безоплатні державні дотації та субсидії на господарський розвиток великих державних підприємств, цільове використання яких не контролювалося.

Ще одним яскравим доказом тіншової приватизаційної схеми стала реприватизація одного з найпотужніших українських заводів по переробці металу — "Криворіжсталь", який було перепродано індійській компанії "Міттал Стіл" за 4 млрд 792 млн дол. США — суму, яка у 6 разів перевищила суму першого його продажу і яка стала становити майже 50% всіх надходжень до бюджету від приватизації за весь період незалежності України [1].

Через відсутність законодавчої бази на початку незалежності популярністю у приватних підприємців користувалась тіншова схема через бартерний обмін, задля приховування прибутку від оподаткування. Для боротьби з цією схемою тінзації в Україні лише в квітні 1998 року була прийнята постановою Кабінету Міністрів України № 333 "Про заходи щодо скорочення товарообмінних (бартерних) операцій у господарському обороті України", за якою заборонялося використовувати бартер як форму взаємозаліку між підприємствами.

Інфляційні процеси, що виникли в економіці нашої країни, особливо в перші роки незалежності, створили можливості для тіншового збагачення. Відомими способами збагачення були махінації з товарними запасами, які списувалися за одним числом з державних підприємств при вказуванні доінфляційної ціни, а реалізовувалися у поточному часі за новими цінами, це давало можливість керівникам підприємств привласнювати фактичний прибуток та не платити податки. Інший спосіб збагачення базувався на використанні кредитів як приватних, так і державних. Коли ще неформована фінансова система, відсутній механізм розрахунку дійсних кредитних відсотків, а натомість присутній вплив неформальних відносин в органах державного управління, є можливість вузькому колу осіб отримати кредит під певний відсоток, який на практиці був безумовно нижчим ніж рівень інфляції, що призводило до безболісного його повернення і отримання надприбутків [3, с. 14] з одного боку та збільшення державного боргу навіть за умови їх повернення з іншого.

Найбільш соціально небезпечною формою тіншової економіки є кримінальна її складова. Головною проблемою кримінальної економіки є не приховування власної протизаконної діяльності, а легалізація доходів. Такі структури не мають жодного легального входу для ресурсів і жодного легального виходу продукту чи доходів. Тому кримінальні суб'єкти господарювання часто використовують легальне прикриття для приховування власної протизаконної діяльності задля "відмивання" отриманих доходів. Також кримінальна економіка пов'язана з корумпованістю апарату управління, що служить їй і формою захисту від держави загалом і методом легалізації доходів. Позиція держави стосовно кримінальної економіки повинна бути однозначною: послідовне виконання вимог законів, які її забороняють, і не менш послідовне посилення економічної та юридичної відповідальності.

ВИСНОВКИ

Роблячи підсумки вищезазначеного потрібно відмітити, що задля стабільного економічного розвитку в нашій державі повинна проводитися ефективна політика боротьби з тіншовою економікою. По-перше,

вона повинна проходити на трьох рівнях: національному, регіональному та міжнародному. По-друге, стосуватися наступних напрямів: боротьба з корупцією; зміни в податковій політиці; обмеження тінзації ринку робочої сили; боротьба з відмиванням брудних коштів; боротьба з кримінальним сектором тіншової економіки.

Заходи по боротьбі з тіншовими процесами повинні носити комплексний характер. Протидія негативним проявам тіншової економіки не повинна обмежуватися лише санкціями за порушення умов заборони, оскільки для ефективного запровадження санкцій необхідна велика кількість бюджетних коштів. Основною зброєю в арсеналі українського уряду повинні стати наступні заходи: прозоре податкове, кримінальне та цивільне право; високий рівень оплати праці державних службовців; висока якість надання державних послуг населенню; ефективний механізм захисту прав і свобод громадян перед посяганнями державних структур; дієвий ринковий механізм та високий рівень конкуренції. Саме ці умови, а не жорсткі санкції, є фундаментом для боротьби з тіншовою економікою в будь-якій країні. Трансформація тіншової економіки та подолання корупції є не лише чинником економічного зростання, вирішення низки соціальних питань, але й першочерговим завданням на шляху до становлення високоцивілізованої держави.

Література:

1. Маскалевич І. "Криворіжсталь": десять лет одного часа // Зеркало недели. — 2005. — 29 окт. — 4 нояб.
2. Оцінка обсягів тіншової економіки в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/searcher?searchPublishing=1&searchDocarch=1&search_param=%F2%B3%ED%FC%EE%E2%EE%BF&x=5&y=7
3. Пинзеник В.М. Коні не винні, або Реформи чи їх імітація. — К.: Видавничий центр "Академія", 1998. — 128 с.
4. Тіншова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т.А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; за заг. ред. Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2011. — 96 с.
5. The Influence of the economic crisis on the underground economy in Germany and the other OECD-countries in 2010: a (further) increase [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcOECD2010.pdf>

References:

1. Maskalevych, I. (2005), "Kryvorozhstal': ten years, one hour", *Dzerkalo tyzhnia*, 29 Oct. — 4 Nov.
2. The official site Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2014), "Evaluation of the shadow economy in Ukraine", available at: http://www.me.gov.ua/control/uk/searcher?searchPublishing=1&searchDocarch=1&search_param=%F2%B3%ED%FC%EE%E2%EE%BF&x=5&y=7 (Accessed 17 March 2014).
3. Pynzenyk, V.M. (1998), *Koni ne vynni, abo Reformy chy ikh imitatsiia* [Horses are not to blame either reform or their imitation], Akademiia, Kyiv, Ukraine.
4. Tyschuk, T.A. Kharazishvili, Yu.M. Ivanov, O.V. and Zhalila, Ya.A. (2011), *Tin'ova ekonomika v Ukraini: masshtaby ta napriamy podolannia: analit. dop.* [Shadow economy in Ukraine: the magnitude and direction of overcoming the analytical report], NISD, Kyiv, Ukraine.
5. The Influence of the economic crisis on the underground economy in Germany and the other OECD-countries in 2010: a (further) increase (2012), available at: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcOECD2010.pdf> (Accessed 23 March 2014).

Стаття надійшла до редакції 10.06.2014 р.